

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

План:

1. Загальна характеристика психології в період античності.
2. Перші психологічні вчення античності (Фалес, Анаксимандр, Анаксімен).
3. Психологічні вчення Геракліта, Демокріта, Піфагора. Вчення про душу Платона.
4. Розуміння душі в Аристотеля.
5. Післяаристотелівський період античної психології.
6. Психологічні концепції еллінізму (Епікур, Плотін, Сенека).

1. Загальна характеристика психології в період античності

Античний (давній) світ поєднує Стародавню Грецію та Рим. Хронологічно антична філософська спадщина охоплює приблизно VI-V ст. до н. е. – III-IV ст. н. е. Впродовж даного періоду відбувалися зміни у поглядах людей на природу психічного.

Психологічні ідеї античності ідуть своїми коренями в міфологію общинно-родової формації. Її зміною обумовлена поява тисячолітньої культури, що мала значний вплив на розвиток всіх галузей знань нашої цивілізації. Одним з центральних ланок в еволюції древнього світу стало формування наукового погляду на людину, його свідомість і психіку. Однак античні психологічні традиції виникли не на голому місці. Уже до VI в. до н.е. греки підтримували контакти з усім цивілізованим світом, а перші іонійські мислителі пройшли навчання в Єгипті і Вавилоні, засвоївши досягнення східної протонауки.

Вихідним принципом тлумачення психологічних проблем стала спроба пояснення навколишнього світу за природними законами, відображених на античному рівні. Знання про душу формувалося в залежності від еволюції мислення, поширення інваріантного підходу до розуміння психічних процесів, що спостерігаються: опосередкування їх як природними факторами, так і божественними причинами. Споглядальність більшості наукових доктрин були спробою побудувати раціоналізовану і систематизовану картину внутрішнього світу людини.

2. Перші психологічні вчення античності

Основні парадигми, школи і напрямки психології в різних формах були породжені в Древній Греції. Найбільш відомі представники мілетської філософської школи (VII ст. до н. е.) – Фалес (625 – 547 до н. е.), Анаксимандр (610 – 546 до н. е.) і Анаксімен (585 – 525 до н. е.) уявляли першоречовину в формі води (Фалес), повітря (Анаксімен), "апейрона" як чогось "невизначеного", "безмежного" (Анаксимандр). Натурфілософський принцип поєднується з суто психологічним в концепції Анаксімена, який вважає душу повітрям, а дихання її головним визначенням. Дихання і повітря охоплюють увесь світ, і Анаксімен висуває ідею всезагальної одухотвореності, як це було і у вченні Фалеса.

В означенні першоелемента світу Анаксімен надав перевагу повітрю. Він віднайшов у цьому елементі завдяки його рухливій і змінній природі основу для

варіацій та трансформацій. Замість "масивної" води Анаксімен бере за основу всього майже непомітний, малодоступний для відчуття елемент, який нагадує "дихання", віяння життя, із чого виникла думка про душу. Вже Анаксимандр першооснову знайшов не серед природніх стихій, що піддаються спостереженню, а в апейроні (неосязний, неозорий, безмежний, безкрай).

Апейрон Анаксимандра безсмертний, непідвладний знищенню і вічно рухається. На безмірності апейрону базується здатність не вичерпуватися, бути в основі взаємоперетворення чотирьох стихій, що само по собі не є ні землею, ні водою, ні повітрям, ні вогнем. Анаксимандр стверджував, що апейрон – основа і єдина причина всієї суті. *Апейрон у Анаксимандра виступає як божественне начало, бо воно безсмертне і не може бути зруйноване.* Всупереч міфологічному і космогонічному світоглядам, у яких найперші боги також є безсмертними, космологічний напрямок мислення Анаксимандра визнає першопочаток вічним, бо не тільки не має завершення, але й не має початку.

Ефеська філософська школа найяскравіше представлена вченням **Геракліта** (520 – 460). З твору старогрецького філософа «Про природу» збереглися лише фрагменти. Речово-тілесний характер універсального світопорядку буття, наочно представлений водою, повітрям, апейроном, особливої виразності набуває у вченні Геракліта, представника відомої іонійської (східногрецької) філософської школи, аристократ з міста Ефесу. ***Геракліта вважають першим філософом, що ввів у науковий обіг поняття "психе" – душі, як субстрату феноменів свідомості та носія моральних якостей.***

Геракліт вбачав першооснову світу у вогні. Світ єдиний, вважав Геракліт, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає. Геракліт говорить, що вогонь усе охопить і всіх розсудить, вогонь не тільки як першостихія, але й як жива розумна сила.

Геракліт дає практичні рекомендації: по-перше, "свавілля треба гасити частіше, аніж пожежу", по-друге, "необхідно дотримуватись всезагального", що є предметом не чуттєвого пізнання, а філософського міркування. "Мислення – це велика цінність, і мудрість в тому, щоб говорити істинне й щоб, прислухаючись до природи, діяти згідно з нею".

Геракліт є одним із основоположників діалектики, він вважав, що: все тече, все змінюється. Душа людини безкінечна, а джерело руху душі в ній самі. Все виникає з протилежностей, складається з них і пізнається через них. Людська натура не володіє істинним розумом, а божественна – володіє. Початок всього – вічний вогонь або космос. В основі світобудови лежить всезагальний закон – «логос». Душа - єдність протилежностей, поєднуючи в собі вологе і воняне. Світовий процес циклічний, все з часом переходить у свою протилежність. В основі пізнання лежать відчуття, але в основі мудрості – мислення. Якості душі залежать від стану тіла (в «спянівшій людини психея (душа) волога»).

Піфагорійська філософська школа, засновником якої був **Піфагор** (580 – 500 до н. е.), віддавала перевагу нематеріальним першоелементам світу. Одним з *принципових моментів Піфагорійського вчення була віра у переселення душі після смерті людини з одного тіла в інше*. Сам Піфагор нібито пам'ятав свої попередні "втілення" – "як мандрувала його душа, в яких тваринах і рослинах вона перебувала". **Психологічні уявлення прибічників піфагорійської школи зводилися до кількох догм: душа існує окремо від тіла і може єднатися з тілом; душа триваліша, досконаліша і могутніша від тіла, вона залишається навіть тоді коли тіло гине.** Душа ув'язнена в тілі за скоєні нею провини і буде визволена з тіла, коли очиститься через спокуту за провини. Тілесне життя має ціль: воно служить визволенню душі. Вічному неспокою, яким є втілення, можна запобігти дотримуючись певного стилю життя: не їсти втіленої духовної істоти (вегетаріанство); не складати присягу (щоб не збрехати супроти зобов'язань, даних в інших втіленнях); не піднімати того, що впало; не приймати балакливих і нестриманих гостей; перед смертю не хапатись за життя і т. ін.

Спосіб життя піфагорійців відповідав ієрархії цінностей. На перше місце відводилось прекрасному і благопристойному, мистецтву і науці, друге місце займало вигідне й корисне, а на третьому – приємне. Піфагорійці піднімались до сходу сонця, виконували мнемонічні вправи, а потім йшли на берег моря зустрічати сонце, обдумували майбутні справи, працювали. Наприкінці дня після обмивання разом обідали і славили богів. Потім – спільне читання, а перед сном кожний піфагорієць звітував про прожитий день.

Основні психологічно значимі ідеї Піфагора і його школи в тому, що: *В основі всього суцього лежить число. Душа є гармонія чисел або музики, вона безсмертна і весь час перевтілюється.* З метою збереження душевного здоров'я піфагорійцями розроблено режим праці, відпочинку і харчування. Піфагор створив діагностику інтелектуальних здібностей для кандидатів у Піфагорійський союз. Піфагорійці розробили системи розвитку пам'яті й мислення. Вперше філософську науку опановували й жінки-піфагорійки. Учень **Емпедокл про стихії, сприймання і темперамент**. Філософ, пророк і містик, який продовжував реалізовувати ідеї Піфагора **Емпедокл** (490 – 430 до н.е.) *вважав, що основою всіх речей є чотири первісні стихії: земля, повітря, вогонь і вода*. Кожна з цих стихій вічна, але вони можуть бути змішані в різних пропорціях і таким чином породжувати можливі більш складні субстанції світу. Поєднання стихій створює щось нове, не схоже на жоден з елементів, нову якість. Самі по собі стихії незмінні і вічні, але внаслідок своєї відмінності мають можливість взаємно обмінюватися місцями, що і є суттю руху.

Сам процес з'єднання і роз'єднання у Емпедокла мислиться як спричинений дією двох космічних сил – "Любові" і "Ворожнечі". Будова світу залежить від того, котра із сил в даний час має перевагу. Історія світу з цієї точки зору має циклічний характер: коли Любов поєднає всі стихії. Ворожнеча поступово знов розділяє їх; коли Ворожнеча їх розєднає, Любов поступово знов їх об'єднує і веде

до гармонійного стану. Таким чином кожна складна субстанція минуша, тільки стихії, та Любов і Ворожнеча, вічні.

Психологічно значимі ідеї Емпедокла полягали в тому, що: Вся різноманітність світу зводиться до чотирьох стихій: землі, води, повітря і вогню. Еволюція живих істот визначається природнім відбором життєздатних поєднань. З'єднання і роз'єднання елементів пояснюється притягуванням і відштовхуванням («любов'ю і ворожнечою»). Задоволення виникають при зустрічі з подібним об'єктом, незадоволення – при зустрічі з неподібним. Тіло – земля, в яке огорнута душа людини. Душа локалізована у крові. Око складається з елементів (вогню і води), котрі виходять на зовні, стикаються з зустрічними частинками об'єкту (ідея активності сприйняття). Сприйняте відчуттями істинне, якщо ними управляє розум. Рослини і тварини також мають розум і розуміння (біопсихізм).

Анаксагор про рух як вираз душі. Засновник афінської школи **Анаксагор** (500 – 428 до н. е.), як і Емпедокл, відстоює позицію множинності Космосу, яка складається не з чотирьох першоелементів, а з нескінченної різноманітності часточок усяких речовин, що є сутністю речей. Сутність незмінна і непорушна, але, постійно змішуючись відповідно до законів буття, роз'єднується і з'єднується, утворюючи різноманітність світу. Процесом змішування або розділення керує світова сила – розум ("нус", "дух"). Розуміючи рух і відчуття як два принципи пояснення душі, Анаксагор зауважує, що певне відчуття поєднується зі стражданням, а страждання поєднується з рухом.

Страждання виступає зв'язком між двома важливими категоріями стародавньої психології як принцип оживлення, життя, активної життєдіяльності. Це приводить Анаксагора до постановки питання про **зв'язок розуму і рухів руки**. Ідея руху в античній психології виражає один з центральних пунктів античного світогляду. Все, що рухається, оживлене і сповнене душ. Анаксагор бачить життя усюди. Якщо рух є виразом душі, то **душа є джерелом руху**.

3.3. Демокріт про атоми душі.

Якщо Анаксагор вважав, що розум може дати початок руху тільки тому, що він сам ні з чим не змішаний і нерухомий, то **Демокріт** (460 – 370 до н. е.) перерсмилює це положення: те, що не рухається само, не може привести у рух інше тіло. Душа – лише одне з тіл, що рухаються. Вона спонукає до руху живі істоти. Кулеподібні атоми є душею, адже тільки такої форми краще проникають через будь-які тіла і, рухаючись самі, рухають все інше. Вогненно подібні кулясті атоми – найрухливіші, тому їх і вважають найбільш відповідними природі душі. Неподільні кульки, за Демокрітом, ніколи не залишаються нерухомими. Рухаючись самі, вони приводять у рух все тіло.

На противагу уявленню, ніби душа перебуває в тілі, як у в'язниці, Демокріт зближує природу душі і тіла, переплітаючи атоми їх між собою. Це приводить Демокріта до уявлення, що у світі все оживлене, мертві тіла можуть відчувати,

рослини – мислити. Людину Демокріт визначає як тварину, яка від природи здатна до навчання і має за помічника в усьому руки, розум і розумову гнучкість. Людська душа – це сукупність атомів; необхідна умова життя – дихання. Залишивши тіло, атоми душі розсіваються в повітрі, і "загробного" існування душі немає і бути не може.

Для Демокріта у всесвіті нема ніякої мети; є тільки атоми, керовані законами механіки. Він не вірив у ефективність запровадження релігії й заперечував "нус" Анаксагора. Метою життя вважав радість, а найкращим засобом її досягнення – поміркованість, бо навіть насолоди, якщо вони надмірні, обертаються у протилежність насолод, найприємніші речі стають тоді найменш приємними. Брак, однаково як надмір, викликає у душі зворушення, які порушують спокій духу.

Основні ідеї Демокріта, що значимі для психології: *У світі два начала – атоми і пустота. Атоми знаходяться у безперервному русі. З'єднуючись атоми створюють тіла. Вихри атомів створюють і знищують світи. У світі діє закон причинності. Безсмертя душі немає. Душа властива всьому живому (біопсихізм). Основа душі надрухливі атоми (як у вогню). Розумна частина душі знаходиться в грудях.*

Гіппократ про душу як міру. Представник матеріалізму Гіппократ (460–377 до н.е.), лікар-цілитель, якого вважають "батьком медицини". Він узагальнював медичні спостереження, приводив їх у систему і надавав їм філософське обґрунтування. Твори Гіппократа дійшли до нас у вигляді "Гіппократового збірника". На його думку, не всі філософські уявлення про людину та душу мають використовуватися в медицині. Гіппократ визнає тільки ті філософські положення, які базувалися на спостереженнях, на фактах, на досвіді.

Гіппократ поділяв причини хвороб на два класи: ті, що зумовлені кліматом, особливостями ґрунту, води, спадковістю, законами країни, і ті, що зумовлені особистісними чинниками, а це умови життя і праці, конституція тіла, харчування, звички, вік, спосіб мислення тощо. Гіппократ дав опис основних тілесних і душевних темпераментних якостей людей. Він виокремив з маси незчисленних варіантів людської поведінки основні риси. За Гіппократом, здоровою може бути тільки та людина, в організмі якої правильно змішані чотири "соки" – **кров, слиз, жовта та чорна жовч**. Залежно від того, в яких пропорціях змішані ці рідини, лікар розподіляв людей на **чотири типи – флегматиків, меланхоліків, сангвініків та холериків..**

Виділення типів тілесного і душевного складу людини мало практичне значення, бо встановлення типу пов'язувалось з діагностикою й лікуванням хворих. Кожний тип, вважав Гіппократ, схильний до певної хвороби. На думку Гіппократа, серце продукує кров, печінка жовч, мозок є джерелом слизу, а селезінка чорної жовчі. Всі ці рідини виконують визначену роль в організмі. Вони, за словами Гіппократа, спричиняють збереження відповідної сухості або

вологості, регулюють температуру тіла, викликають жар в тілі або холод. Вчення про темпераменти Гіппократа та його підхід до класифікації був запозичений сучасною наукою. Основу людського організму, за його оцінкою, складають чотири рідини, перевага однієї з яких визначає темперамент. Перевага крові, - основа сангвінічного ("кров") темпераменту; слизу, - флегматического ("слиз"); жовтої жовчі, - холеричного ("жовч"); перевага чорної жовчі є основою меланхолійного ("чорна жовч") темпераменту, Гіппократ вивів класифікацію людських типів на соматичній основі.

Мозкоцентрична теорія давньогрецьких лікарів. Успіхами античних лікарів посилені природничонаукові традиції в науці про душу, що знайшли продовження у творчості учених-дослідників наступних епох. Одним з перших прихильників "мозко-центричної" теорії - локалізації розумової діяльності людини в головному мозку, став давньогрецький лікар-піфагорієць **Алкмеон**. Відчуття, відповідно до його вчення, є вихідним пунктом усієї пізнавальної діяльності людини: "мозок дає нам відчуття слуху, зору і нюху, з останніх виникають пам'ять і уявлення (думка), а з пам'яті і уявлення, що досягли стійкості, народжується знання".

Помітних результатів у дослідженні фізіологічних основ психічного домоглися олександрійські лікарі Герофіл і Еразистрат (III ст. до н.е.). Свої концепції вони будували на основі вскриття людських тіл, що згодом заборонялося. Герофілу і Еразистрату належить пріоритет у відкритті нервів, які до них не відрізняли від зв'язок і сухожилів, в описі мозку й інших органів, виділенні їхніх частин (наприклад, мозкових шлуночків і півкуль головного мозку), диференціації їхніх функцій (наприклад, чуттєвих і рухових). Герофіл, окрім цього, дав опис будови ока, його кристалика й оболонки. Еразистрат досліджував різні частини головного мозку, звернув увагу на різноманіття звивин мозкових півкуль як причину розумової переваги людини над тваринами.

Порівняння анатомічних даних з експериментальним вивченням обумовленості функцій різних органів від їхнього ушкодження чи подразнення, виражених у сформульованих закономірностях, визначили успіхи лікарів-олександрійців у питаннях психофізіології, що були підняті лише через два тисячоріччя.

Масевтика Сократа як метод пізнання душі. Один з найвидатніших мислителів античного світу **Сократ** (469 – 399 до н. е.). Завдяки Сократу головним предметом

філософії стала душа людини, етичний зміст її діяльності. Філософія має сприяти піднесенню душі, плеканню її чеснот, формувати її здатність жити відповідно до свого призначення. Сократ вважав, що душі були створені богами і живуть вічно. Існує кругообіг душ, їхнє земне життя змінюється занебесним і навпаки; у занебесному житті душі збагачуються чеснотами, але потрапляючи на землю забувають їх.

З діяльністю в Афінах Сократа з'являється ряд новацій: відкриття сутності людини (людина – це її душа); новий зміст (смысл) доброчинності (знання);

відкриття поняття свободи (істинно вільною є людина, яка знає, як керувати своїми інстинктами); нове розуміння щастя (щастя має витoki з душі). *Душа щаслива тоді, коли вона впорядкована і добродійна. Добродійна людина не може страждати від зла ні за життя, ні по смерті.* За життя тому, що інші можуть зробити шкоду її тілу, але ніхто не може зруйнувати внутрішню гармонію її душі. Тому людина може бути щасливою лише в цьому житті, якою не була б потойбічна реальність, вона – творець власного життя.

Метод психологічного аналізу у Сократа можна умовно назвати "методом суб'єктивної діалектики", який виявлявся у співбесідах, діалогах. У вільній невимушеній співбесіді знання, одержані людиною, будуть її власними, її переконанням. Сократ наполягав на істині, яка була б загальною властивою усім людям. Свій метод Сократ назвав маевтикою, тобто "повивальним мистецтвом". Він вважав, що кожна людина носить у собі істинне знання, але не усвідомлює його, і їй треба в цьому допомогти, треба видобути з неї істину, тому функція вчителя аналогічна до повивального мистецтва. Сократ говорив, що боги заборонили йому самому народжувати істинні знання. Він лише має право допомагати іншим це робити, тобто бути повитухою істини. Пізнавати себе означає відшукувати-пригадувати накопичені в душі забуті істини. Таке пізнання є одночасно і вихованням (віднайденням прихованого), висвітленням забутих чеснот. Знання про себе є одночасно вихованістю, здатністю будувати вчинки за ідеалами справедливості, добра, краси.

Основні психологічно значимі положення вчення Сократа: Мета філософії – самопізнання як шлях до досягнення справжнього блага. Фізична природа речей непізнавана. Людина може пізнати лише себе саму («пізнай самого себе»). Ціль знання – мистецтво жити. Знання є поняття про загальне. Знання – це добро, неосвіченість, нещастя – зло. Знання відносне («знаю, що нічого не знаю»). Істинна моральність – це те, що сприяє щастю.

Вчення про душу Платона

Найбільш відомим учнем Сократа став **Платон** (427 – 347 до н. е.). Пошуки сутності буття Платон розпочав із дослідження естетичного, сутності прекрасного. Істинно сущими є, за Платоном, ідеї. До ідей належать, перш за все, **ідеї вищих цінностей** (ідеї блага, істини, прекрасного, справедливого), по-друге, **ідеї фізичних явищ** (вогонь, спокій, рух, колір, звук), по-третє, існують **ідеї окремих різновидів істот** (тварина, людина).

Існують навіть ідеї предметів (стіл, ліжка, дерево). *Платон дійшов висновку, що душа людини нематеріальна і за своєю природою є нічим іншим, як "ідеєю" – безсмертною духовною сутністю, що тільки на час земного життя вона з'єднується з тілом, існуючи до цього в наднебесному "світі ідей".*

В людині Платон виокремлював три частини душі: **розумну, чуттєву і посередницьку** між ними, **імпульсивну** (пристрасну). Але душі, як вважав філософ, перебувають не тільки в органічних тілах. Душі мають і планети (в широкому значенні, як енергії руху і життя). За вченням

Платона, душа безсмертна, але людські душі мають подвійне існування – у смертному тілі і поза ним.

Кожна з частин душі прагне переважити інші, чим схиляє людину до певної життєвої стратегії, до певного соціального становища. Платон розподіляє людей на три класи: у кого переважає **чуттєва** частина (хлібороби, ремісники, купці), у кого домінує **воля** і героїчний обов'язок (воїни, охоронці), а у кого розвинутий **розум** і розуміння справедливості (мудреці-філософи, правителі). Він ототожнює людську душу з її зіркою, яка зображена крилатою колісницею, запряженою двома конями і керованою візником. Візник – **цєрозум**; один кінь як **імпульсивна** (пристрасна) душа рветься до небес (воля і героїчні пристрасті); другий кінь – похитлива **чуттєвість**, яка тягне вниз. Візникові належить співрозмірювати пориви коней. Якщо це вдається, душа летить небесами, періодично з'єднуючись з богами, збагачуючи одкровеннями. Кінь похоті (чуттєвість), наша друга натура, тягне вниз. Тому душі втрачають крила і падають на землю, потрапляючи зі світу істинного життя у в'язницю земного тіла, у світ тіней.

Доля душі після смерті тіла висловлена Платоном у вигляді різних міфів і утворює доситьскладну картину. Піднесення людини до світу вічних наповнює смислом всі інші сторони платонівського вчення про людину – ідею андрогонізму, що виражає злиття чоловічого і жіночого в новій, більш високій якості, ідею співвідношення людського і божественного начал у світі, ідею безсмертя індивідуальності. Тільки прилучення до світу ідей робить людину людиною.

Розвиток вчення про душу Платона продовжується в середньовічному платонізмі, неоплатонізмі, гностицизмі, герметизмі й впливає на психологію всіх часів.

Основні психологічно значимі ідеї вчення Платона: *Вважав ідеї вічними і незмінними прообразами речей. Пізнання є пригадування душі про ідеї, котрі вона споглядала до її поєднання з тілом. Любов до ідеї – спонукальна причина духовного сходження. Активно розвивав діалектику як метод пізнання. Космос – жива істота, що наділена розумом (панпсихізм). Бог проявляється в матерії, а з неї твориться тіло. Структура світової душі складається з чисел. Світова душа виконує дві функції – рух і пізнання. Душа є «опосередковане начало» між світом ідей і речей. Тіло смертне і є тимчасовим містилицем душі. Про душу потрібно турбуватися у всі часи, бо вона безсмертна. Розумна вища частина душі розміщується в голові, середня – у грудях, нища – животі. Індивідуальна душа – частина світової душі і володіє тілом. Душа відповідає певному типу людини. Душа має два начала: «логічне» (розумне) і «алогон» (нерозумна), перше – пізнає, друге – закохується, відчуває спрагу. Уподобнює душу колісниці, що запряжена двома кіньми: чорний кінь – прагнуча (чуттєва) душа – не слухає наказів і потребує вуздечки; білий кінь – пристрасна (імпульсивна) душа – благородний, хоча також потребує догляду. Візниця – розумна частина душі – шукає правильний шлях і спрямовує потяму колісниця (ідея, що знайшла*

відображення у психоаналізі). Підтримував ідею про переселення душ. У діалозі «Бенкет» розглядав форми любові: нища, тілесна, і вища (любов до прекрасного); протиріччя між цими формами любові рухає світлом. Задоволення людини бувають нищі, що пов'язані з фізичними потребами і вищі, що пов'язані з естетичними і пізнавальними потребами.

3.4. Аристотель про душу як форму тіла

Народившись у Македонії, Аристотель у 17 років приїхав до Афін і поступив в Академію, де навчався двадцять років. Згодом Аристотель заснував в Афінах власну школу – Лікей (або Ліцей). Заняття Аристотель проводив прогулюючись із слухачами у затінку дерев. Тому його учні називались перипатетиками (від слова прогулянка).

Аристотель не приймав учення Платона про ідеї. Він прагнув подолати дуалізм Платона, в якого ідея і матерія (речі) існують окремо один від одного. На ідеї Аристотель дивився так само, як і Платон – як на сутності речей.

Але ідеї, або як їх називає Аристотель, форми, існують не самі по собі, окремо від речей, а як внутрішня сутність речей, тобто кожна окрема річ є поєднанням форми і матерії, інакше, "як можуть ідеї, що є сутностями речей, існувати окремо від речей?".

Аристотель глибоко аналізує різні зовнішні прояви психіки людини в трактаті "Про душу". Для Аристотеля тіло (сома) і душа (псюхе) невід'ємні одне від одного як форма і матерія; душа організовуюче начало органічного життя. Тіло – це організм, оскільки воно – система органів або знарядь душі; душа – ентелехія, сутність тіла. За Аристотелем душа не є відірваною від тіла субстанцією, як стверджував Платон, але не є й тілом, як твердив Демокріт. Вона є формою, енергією органічного тіла: це означає, що душа не може існувати без тіла, а тіло не може виконувати своїх функцій без душі, яка оживляє тіло. Питати, чи тіло й душа – це одне ціле, так само безглуздо, як питати, чи віск і форма, надана йому печаткою, є одним цілим.

У трактаті "Про душу" Аристотель розрізняє "душу" й "дух", ставлячи дух вище за душу і вважаючи його не так тісно прив'язаним до тіла. Душа це те, що надає тілові руху і чуттєво сприймає предмети. Для душі характерні саможивлення, чутливість, мислення й рушійна сила. але духові властива вища функція мислення. Тому дух може бути безсмертним, хоча решта душі не може. Аристотель не визнає особисте безсмертя в тому розумінні, в якому його проповідував Платон. Він вважав, що оскільки люди розумні, вони причетні до божественного, тобто до безсмертного. Тому безсмертя духу чи розуму – це не особисте безсмертя окремих людей, а частка в божому безсмерті. Людина може збільшувати божественне в своїй натурі, і чинити так – це найвища чеснота. Порівняно з рослиною, тварина володіє ще і здатністю відчувати. Відчуття відрізняє тварину від рослини. Але як без рослинної здатності не може бути здатності до відчуття, так і без здатності дотику не може

бути ніякого іншого відчуття, тому що дотик – основа всіх інших відчуттів. При цьому, щоб бути твариною – досить володіти, принаймні, відчуттям дотику. А кому властиві відчуття, тому властива також і здатність до задоволення, приємного і неприємного, а кому це властиво, тому властиві бажання як прагненням до приємного. Прикладом бажань є голод і спрага. Зовсім небагато істот можуть мислити. При цьому тим смертним істотам, яким властива здатність мислити, властиві також і всі інші здатності, тобто живлення і розмноження (рослина), відчуття і здатність руху (тварина).

*Більш чітку структуру людської душі ми знаходимо в "Етиці" Аристотеля. Там людська душа поділена на дві головні частини: **розумну і нерозумну**, остання – на **рослинну і жагучу**(прагнучу, афективну). Розумна частина душі розділяється на практичний і теоретичний розум. Практичний розум повинен домінувати над жагучою частиною душі. Теоретичний, споглядальний розум, що "не мислить нічого щодо діяльності і не говорить про те, чого варто уникати або домагатися", не має відношення до афективної частини душі. Саме ці прагнення рухають душею. Практичний розум, тобто "розум, що міркує про мету, спрямований на діяльність". Від розуму, що споглядає, він відрізняється "спрямованістю до мети". При цьому розум завжди правильний, а прагнення не завжди правильні. Теоретичний же розум – це чистий суб'єкт пізнання. Він ділиться Аристотелем на "розум, що стає всім", і на "розум всевиробляючий ", що пізніше було названо відповідно: пасивним і активним інтелектом.*

За Аристотелем, душа і тіло переживають однакові стани разом. Змінений стан душі змінює стан тіла. Зміна у станах тіла призводить до змін у стані душі. Коли душа засмучується або радіє, то видно, що засмучені пригнічені, а радісні збуджені фізіогномічно. Коли душа вже вивільнилася від певного стану, а відповідний стан тіла ще триває, то і в такому випадку душа і тіло впливатимуть на переживання одне одного, хоч їхній стан і різний. Це стає очевидним із такого спостереження: божевілля кваліфікується як стан душі, але лікарі, очистивши тіло ліками та певною дієтою, звільняють душу від божевілля. Завдяки зціленню душі водночас і тіло звільняється від хворобливого стану.

Основні психологічно значимі ідеї вчення Аристотеля.

Про душу: Доказував єдність душі і тіла. Душу вважа формою тіла, метою його існування і причиною всіх його дій (душою ока є зір). Носієм душі є особлива органічна речовина – пневма, котра виробляється в крові. Існує два начала душі – душа як ентелехія тіла (суть і причина всіх його дій) і душа як прояв божественної суті, що привноситься в тіло ззовні; перша – смертна, друга – безсмертна. Виділяв три ступені розвитку душі – рослинна, тваринна і людська.

3.5. Еволюція психологічної думки у післяаристотелівський період

Поглядами Аристотеля еволюція психологічних ідей античного світу не вичерпується. За хронологічними рамками епохи еллінізму охоплює IV-II ст. до н.е. і представлена Академією Платона, перипатетичною, стоїчною, кінічною, кіренською й епікурівською школами, продовжувачами античних традицій

стоїцизму, скептицизму й еkleктизму. Дані, напрямки і школи продовжили свою еволюцію у творчості вчених Древнього Риму. Психологія цього періоду етична за своїм основним характером. Суть якої в сократівському розумінні природи людини і її вродженій схильності до добродетності.

Академія Платона. Школа Платона проіснувала до VI ст. н.е. і пройшла ряд етапів розвитку, серед яких виділяють давню, середню і нову академії. Проблематика наукового пошуку найвидатніших представників школи різноманітна. Важливе місце в їхніх розробках зайняли психологічні пошуки. Керівником Академії після Платона став **Спевсип** (409-339 до н.е.), який особливу увагу звернув на питання загального в науках і їхньому зв'язку. Мірилом чуттєвих речей, на його думку, служить "наукове сприйняття" і «наукове мислення». Цінною є ідея Спевсипа про те, що за допомогою вправ, "мистецтва", можна домогтися, щоб органи відчуттів розрізняли розходження між предметами.

У психологічній концепції **Ксенократа** (395-314 до н.е.) виділяються три види пізнання: мислення, сприйняття, уявлення. Задання людського життя - звільнення духу від чуттєвості. Але головним у розробленому ним вченні про блага душі є висновок про те, що теоретичної мудрості для блаженства недостатньо її необхідно доповнити мудрістю практичної. Книга Крантора "Про страждання" стала зразком для наслідування багатьох учених.

Перипатетики. Одним із найважливіших завдань перипатетиків було коментування добутоків засновника школи Аристотеля. Але крім виконання цієї місії вчені внесли вклад у розвиток античної науки. Перипатетики визнавали душу, що має власну, відмінну від інших елементів матеріального носія, здатного до руху у внутрішньотілесному просторі. Цим об'єднуючим началом вважалася пневма (чи ефір) - "п'ята субстанція".

Стоїчна школа. Стоїцизм - це напрямок античної думки Древньої Греції і Древнього Риму. Історія стоїцизму ("стоя" – портик в Афінах, де виникла школа) починається з IV в. до н.е., і продовжується тисячоліття, до закриття усіх філософських шкіл у 529 р. Засновником школи у 300 році до н.е. став **Зенон** (333-262 до н.е.). Її найвизначнішими представниками були Аристон, Діоген, Персей та ін. Разом з етичними і природничонауковими питаннями стоїки не залишили без уваги психологічні проблеми. У вченні про стадії еволюції світу вони продовжили традиції античного атоїзму. Життя, згідно поглядів стоїків, складається з нескінченно повторюваних циклів, над якими панують два початки: закономірність, якій підкоряється виникнення і знищення світу, і доля (рок) як їхній прояв у людському житті.

Душу людини як частини світової розумної душі (теплий подих - "пневми") пронизує все тіло, а зі смертю відокремлюється від нього, перестаючи бути носієм особистісних властивостей. Концентрація душевної діяльності, на їхню думку, здійснюється в "головній" частині. У вченні про відчуття стоїки вважали, що коли людина народжується, керуюча частина душі готова записувати життя.

Саме у душі людина записує свої думки, і її перший запис виробляється почуттями. Уявлення, як "критерії предмета", є продуктом каталепсії - процесу, що передбачає участь розуму. Афекти, "психічний" осадок сприйнятих вражень, включають пристрасті і хвилювання, що протиборствують розуму.

У вченні стоїків проявляється одна з перших психологічних моделей людини (мудреця), наділеного сукупністю якостей, яка звільнена від афектів, але не позбавлена емоцій; відчуття радості, а не насолоди; володіння твердою, що спрямовується розумом волею. Людина залежна від усього, що діється у зовнішньому світі, природі. Проте слід уважно вивчати природу та її необхідність. І хоча це і не завадить діянню необхідності, проте дасть змогу, знаючи необхідність, свдомо підкорятися останній. Звичайно, твердять стоїки, і мудрець, і невіглас підкоряються фатуму, однак "мудрого доля веде, нерозумноговолочить". Мудрість допомагає стримувати афекти, що виникають у невігласа від зіткнення з невідомими йому діяннями необхідності.

Душа розвивається шляхом сприйнятих, отриманих з органів чуття, в душі поступово виникає система понять, або логос. Душа, спочатку тваринна, в процесі свого розвитку стає розумною душею. Після того, як вона залишає тіло, наступне її існування залежить від ступеня "тонусу" (досконалості), якого вона досягла під час свого перебування в тілі. Найбільш досконала душа не може існувати вічно: при світовій пожежі вона повертається в божественну субстанцію. Під час наступного "вічного повернення" до нового етапу буття, душа знову входить в потік розвитку, не пам'ятаючи при цьому попереднього життя.

3.6. Епікурейська школа. Засновник школи **Епікур** (341–270 до н.е.), яка була створена в Афінах у III ст. до н.е. і мала прихильників впродовж елліністичного періоду. Від атомістів Епікур перейняв матеріалістичні і механістичні ідеї, а від кіренейців – гедоністичну етику. Найбільшу складність для матеріалістичної системи становило пояснення психічних явищ. Епікур був переконаний, що душа, як дійсна і діяльна, мусить бути тілесна. Він розумів її мовби рідку матерію, розведену по всьому тілу на подобу тепла. Душа і тіло є двома матеріями, двома родами атомів, що перебувають у взаємовпливі. Душа, як усе тілесне, перебуває в русі, а наслідком її руху є життя й свідомість. Враження є перемінами, що їх здійснюють у душі діючі на неї зовнішні предмети.

Душа – складна тілесна система, отже вона знищена, зі смертю кінчається її існування. Віра у безсмертя є оманною. Отже – безпідставним є страх смерті, джерело неспокою, а тому й людських нещасть. Смерть нас ні в чому не обходить, вважав він, бо зло і добро є тільки там, де можна щось відчувати чуттями, а смерть є кінцем чуттєвого відчуження. Хто це зрозуміє, позбудеться страху перед смертю, переконається, що перед ним немає страждання, а зосередивши свої зусилля на житті, єдиному, яке нам дане, вмітиме відповідно його використати і досягти щастя, для якого безсмертя не потрібне.

Школа Епікура була відкрита для всіх – рабів і вільних, чоловіків і жінок. У ній не демонстрували рафінованого інтелектуалізму, скоріше – навчали мудрості земного життя. Загальними засадами школи були: світ доступний розумові і піддається осмисленню, а у світі є місце для щастя, для досягнення щастя і спокою. Людина щасливого життя не потребує нічого, окрім себе. Для цього їй не потрібні, знатність, багатство і навіть боги, оскільки вона є самодостатньою істотою. Чотири речі, вважав Епікур, роблять людину нещасливою, чотири страхи: перед неспроможністю досягти щастя, перед стражданням, перед богами і перед смертю.

У психологічних поглядах Епікур продовжує античні традиції. Душа не є щось безтілесне, якщо під цим найменуванням розуміти самотійну річ... Відкидаючи існування нематеріальної субстанції, мислитель вважає, що душа є найтонше тіло, розсіяне по всьому організмі. Найбільше душа уподібнюється рухові повітря, що несе тепло. Заперечення духовної субстанції приводить Епікура до думки про неможливість безсмертя душі: «з розкладанням усього тіла розсіюється і душа». У теорії пізнання основне місце приділяється питанню про істину і її критерії. З позиції матеріалістичного сенсуалізму трактуються відчуття і сприйняття істини, що складають основу пізнання. Епікур робить висновок про те, що істина є збіг думки з реальністю, даної через органи відчуттів.

У морально-психологічних поглядах Епікур і його учні розвивають сенсуалістичні ідеї: почуття він визначає критеріями моралі: "адже всяке благо і зло у відчутті". Досить мати, на його думку, відчуття і бути живою істотою, щоб знати, що задоволення є добром. Задоволення є початком і метою блаженного життя. Необхідною умовою для досягнення блаженства визнається незворушність духу (атараксія), що досягається незалежністю від зовнішнього світу і від власних пристрастей і страждань. У цілому Епікуром були розвиті атомістичні традиції античної психології. Але його вчення спрямоване на звільнення людей від страху перед смертю, і явищами природи. Ідея відносності думки людини зробила, вплив на формування психологічних поглядів багатьох його послідовників, аж до представників новоєвропейської науки.

Послідовники вважали Епікура як першого, хто пізнав, що людина щаслива не завдяки сприятливим умовам, що не щастя криється в умовах, а в самій людині. Нема вищих сил, які б займалися її долею, ніхто їй не перешкодить, але ніхто й не допоможе – вона полишена на себе і виключно сама відповідає за своє щастя. Саме у акцентуванні уваги на проблемі життєвої долі особистості, виборі життєвого шляху та неухильному дотриманні прийнятих принципів полягає смисл його психології. Грецька психологія класичного періоду розглядала місце людини у світі і мала основною метою знайти співвідношення великого і малого світів. Римська психологія, яка розвивалась у період найгостріших зламів суспільного життя з його економічною та ідеологічною стороною, мала своїм предметом людську долю в цілому. Як людина мусить

вчиняти, щоб збудувати свій життєвий шлях у відповідь на суспільні потрясіння, – питання, яке стало домінуючим у стародавній психології. Ціцерон, як засновник цього психологічного руху, дав йому поштовх. Сенека, Плутарх, Епіктет, Марк Аврелій розробляли це питання, вносячи нові підходи в його постановку.

Основні психологічні погляди римського епікуризму відображені в поемі Тіма Лукреція Кара (99 - 55 до н.е.) "Про природу речей". Розкриваючи сутність душі, він писав: "з нічого, ніщо не виникає". Душа і дух матеріальні і складають сили, що властиві людському тілу: "дух і душа мають тілесну природу". Лукрецій вважав, що душа рухлива і пластична, вона є поєднанням "повітря, тепла і вітру незримих сил". У поемі відображені зачатки еволюційного вчення: органічне пішло з неорганічного, складне з простого. Істоти, що наділені почуттям, складаються з тіл, що позбавлених відчуття з яких виникли. Лукрецій розвиває гіпотезу Емпедокла про природний добір.

Лукрецій заперечує існування "світової душі", розлитої в природі, тому що "усе не володіє божественним почуттям, не має в собі ніякого подиху життя". Опис пізнавальних процесів робиться Лукрецієм з позицій сенсуалізму: «чуттєвість і об'єктивне буття не відірвані один від одного».

Існував у Римі з 155 до н.е. до 529 н.е. і **римський стоїцизм**. У центрі уваги якого були проблеми моральності, незалежності від матеріальних благ, співвідношення щастя і чеснот. У римському стоїцизмі відбувається послаблення уваги до вивчення природи і теорії пізнання. Один з найвизначніших представників стоїцизму **Епіктет** відображає яскраво виражену морально-психологічну орієнтацію: від людини залежить тільки його духовна воля. Пізнання природи і самопізнання людини - необхідна умова щасливого життя, а починати потрібно з простого, щоденного самовипробування, постійно маючи в полі зору самого себе, свої помисли і вчинки. У результаті тривалих вправ людина самоудосконалюється і наближається до мудрості. Вивчати природу потрібно не для того, щоб змінювати її, а для того, щоб погоджувати наші бажання з природним розвитком,

Сенсуалізм Епіктета проявився в трактуванні ним потягів і бажань як виражень нашої волі, що базується на наших уявленнях про світ. Уявлення незалежні від волі. Чуттєві сприйняття є відображенням реальних речей: "адекватні уявлення правильні для всіх людей". Дуалізм душі і тіла виразився в представленні розуму справжньої сутності людини: "Що ж я таке? Розумна тварина? Тому людина має піклуватися про душу".

Римський філософ, поет і державний діяч Луцій **Сенека** (5 до н.е. – 65 н.е.), автор філософсько-психологічних творів "Моральні листи до Луцилія", «Про душевний спокій», «Про милосердя», «Про добродійність», "Дослідження природи", а також етичні твори, послання. До найголовніших положень його вчення відносяться наступні: у світі панує матеріальне, але разом з тим є одушевлена істота (закон, доля, провидіння, світ). Розум у цьому зв'язку визначається як особливого роду матерія, пневма - з'єднання повітря і вогню,

"теплий подих", а природа - кругообіг одушевленої матерії; заняття наукою означає не тільки захоплення теорією, але і практичне здійснення чеснот. У пізнанні емпіричного досвіду вбачається засіб проти хвороб і сил природи; при аналізі пізнавальних процесів Сенека продовжує давньогрецькі традиції сенсуалізму. Пізнання, з його погляду, обумовлено впливом зовнішніх речей на наші почуття, на показаннях яких базується розум: "Від почуття бере розум свій початок, тому що він не має нічого іншого на що б опертися і звідкіля б проникнути до стинного, і в себе повертається"; пристрасті - гнів, любов, скорбота - розуміються матеріалістично: "Якщо ти сумніваєшся в цьому, подивися, як вони змінюють вираз обличчя, змушують хмурити чоло, посміхатися, червоніти чи бліднути. Якщо пристрасті матеріальні, то матеріальні душевні хвороби: скупість, жорстокість"; ідеалістична тенденція психологічного вчення Сенеки проявилася в трактуванні тіла як дому душі й у визнанні її безсмертя: "Кістяк, що ти бачиш у нас, м'язи і їхня шкіра, що обтягає обличчя і слухняні руки, так само як і всі інші органи, - це окови духу. Вони придушують, затемнюють, заражають дух, відхиляють його від істини. З цим обтяжуючим його тілом душі доводиться вести боротьбу".

Предметом особливої уваги у Сенеки стали соціально-психологічні проблеми. Він обґрунтовує залежність організації життя людей від об'єктивних законів: "Доля веде того, хто хоче, і тягне того, хто не хоче"; "Природа повинна бути нашим провідником: розум прислухається до неї і радить це нам. Отже, жити щасливо - те саме, що жити згідно з природою". Людина, на думку Сенеки, є вища ланка в ієрархії явищ природи, що наближається до бога й має в собі його частинтку - логос. Основна мета життя - вироблення "незворушності духу". У деяких судженнях Сенеки знайшли відображення проблеми філогенезу: "Взаємодія, комунікабельність дали людині домінування над тваринами. Знищивши комунікацію і ти розірвеш цю єдність людського роду, на яку спирається життя людини". Сенека висловив ідеї про те, що батьківщина людей - це увесь світ, а межі суспільства збігаються з межами світу.

Підводячи підсумки, зазначимо, що кожному історичному періоду розвитку психології властиві свої ідеали наукового знання і методологічні підходи до осмислення психічної реальності. В античній психології таким ідеалом уперше стала "людина як міра всіх речей", а основними методологічними лініями відображення його психічних процесів з'явилися відповідні часу раціоналізовані і систематизовані форми світогляду. Саме на цій теоретичній основі антична наука першою висунула ідею про нескінченність і невичерпність процесу пізнання душевних явищ, тому що немає такого конкретно-наукового поняття, що мало би необмежену застосовність в описі природи. Це повпливало й на подальший розвиток поняттєво-категоріального апарату психології.

Виділяючи головне в психологічних поглядах цієї епохи, відзначимо перші раціональні спроби знайти відповіді на питання про сутність душі, її функції і співвідношенні з тілом. Сформувався перший погляд на предмет психології -

душу як ознаку, що розділяє живе і неживе, як потенцію руху, відчуття, почуття, мислення, прояву моральних якостей.

Психологія як наука почалася з ідеї душі. Ця ідея стала першою науковою гіпотезою древньої людини, значним завоюванням думки, якому зобов'язана існуванням психологія як наука.

Важливим для розвитку психологічних поглядів стало визначення душі за принципом усвідомлюваності суб'єктом її явищ за методом "спостереження за собою". Хоча такий підхід і наштовхувався на нерозв'язні для того часу труднощі у поясненні динаміки душевних процесів, але він починав утверджуватися і згодом був розвинутий наукою Нового часу.

Рационалізація знання в античній науці привела до поглиблення і диференціацію психологічної думки, на основі якої сформувалися напрямки розвитку античних уявлень про душу: пояснення психіки із законів руху і розвитку об'єктивної реальності, що породило "психофізичну проблему" про місце психічного у світі як стрижневе питання психології; трактування психічного як способу організації живих організмів, орієнтоване на дослідження їхніх властивостей, що знайшло свій розвиток у "психобіологічному напрямку" науки; визначення походження прородної діяльності людей від змісту і форм людської культури й історії народів.

Піднятий античними мислителями питання про субстанціональність душі породило так звану проблему її "матеріальності" чи "ідеальності", що знайшла, своє втілення у формуванні однойменних наукових напрямків у психології. Апеляція до розуму всупереч свідченню почуттів, як позиція, прийнята багатьма античними мислителями, ставила греків на новий рівень психологічних узагальнень. Образи античної психології трансформувалися в чіткі поняття. Усвідомлювалася провідна роль розумових компонентів (визначень, категорій і т.д.) на противагу чуттєвої образності. Тим самим максимальна різкість протиставлення раціонального – «чистого розуму» - чуттєвій інформації може бути визнана закономірністю в історії античної психології. Разом з тим абсолютизація умоглядного самозаглиблення у відриві від чуттєвості приводила до тривалого "топтання на місці" психологічних ідей на платформі давно сформованих концепцій.

Такий "недолік" з різним ступенем адекватності компенсувався напрямком античної науки, що заклав традиції емпіричної психології, що розвиваються аж до наших днів. Що стало з'явилося методологічною основою спроби природничонаукового пояснення психічних явищ: пам'яті, афектів, сновидінь, індивідуальних відмінностей, пізнавальних процесів і ін. Дані спроби також заперечували міфологічні уявлення про людину і його психічний світ. Ряд природничонаукових гіпотез, у тому числі про локалізацію психічних функцій, внутрішню спорідненість фізичного і душевного світів, сторіччями спрямовували психофізіологічні дослідження.

Трактування психічного як форми життя дозволяло на античному рівні пояснювати його як спосіб організації поведінки живих систем і діяльності людини. Усе це послужило передумовою виникнення геніальної для древнього світу здогадки про те, що душа і дух є "надлишковими" для науки поняттями. Це послужило світоглядною платформою формування наукового погляду на свідомість як предмет психології.

У цілому значення античної науки про душу надзвичайно важлива: тут зароджувалася наукова психологія, установлювалася її наукова автономія, були сформульовані основні проблеми і підходи до їх вирішення, що послужило вихідним пунктом для дослідницької роботи майбутніх поколінь учених.

Питання для обговорення та закріплення матеріалу:

Назвіть особливості розвитку античної психології.

Чому Геракліт уявляв людську душу як поєднання вогню і води?

Якими якостями і властивостями наділяв Демокріт атоми душі?

Прокоментуйте Сократівське розуміння щастя як гармонії душі.

Чому Платон вважав, що істинне знання є лише результатом "пригадування душі" про світ ідей, який вона споглядала до свого земного втілення?

Назвіть структурні компоненти душі за вченням Арістотеля?

Який метод для дослідження характерів використовує Теофраст?

Що за вченням стоїків є джерелом людського пізнання?

Чому головним джерелом вад і бід людини стоїки вважали афекти?

Поясніть сутність матеріалістичного розуміння душі Епікуром.

Теми для рефератів:

Античні вчення про пізнання, почуття, характер і волю.

Детермінізм та атомістична концепція Демокріта.

Піфагорійське вчення про кругообіг душ.

Еволюція античних психологічних вчень у Древньому Римі.

Принцип індивідуалізації в психологічній системі Лукреція.

Вплив античної психологічної думки на вітчизняну психологію.